

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКСПОРТ ХЛІБА ТА ІНШОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ З УСРР
(1927/1928 р.)**

Аналізується експортна політика радянської влади у 1927/1928 р., в умовах розгортання сталінської «революції згори», висвітлюються особливості проведення цієї політики в Україні, з'ясовуються роль і місце республіки у союзному експорті хліба, іншої сільськогосподарської продукції.

Анализируется экспортная политика советской власти в 1927/1928 году, в условиях разворачивания сталинской «революции сверху», освещаются особенности проведения этой политики в Украине, выясняются роль и место республики в союзном экспорте хлеба, другой сельскохозяйственной продукции.

Analyzed export politics of Soviet Power during 1927/1928 in conditions of Stalin's «Revolution from Above». Article observes specific of this politics in Ukraine, role and place USSR in Soviet Union's grain export and another agricultural production.

Ключові слова: СРСР, УСРР, експорт, хліб, сільськогосподарська продукція.

Проблема експорту хліба та іншої сільськогосподарської продукції в умовах розгортання сталінської «революції згори» та відновлення надзвичайних заходів в аграрній сфері досі залишається недослідженою. Між тим, без з'ясування цієї проблеми практично неможливо відтворити наближену до історичної дійсності загальну картину тогочасних подій, зокрема з'ясувати причини голоду, що розпочався в степових районах України вже навесні 1928 р. і яким в умовах повторного недороду 1928/1929 р. було позначене життя доволі помітної частини українського суспільства. Мета даної статті — дослідити особливості радянської експортної політики в Україні, з'ясувати роль і місце республіки у союзному експорті хліба, іншої сільськогосподарської продукції у позначений продовольчою кризою 1927/1928 рік.

У дореволюційні часи Україна була не лише головним хлібо-експортним регіоном Російської імперії, але також одним із важливих

постачальників хліба на світовий ринок, адже вона — насамперед її степова частина — задовольняла майже восьму частину (12,3%) світових імпорتنих потреб у п'яти головних хлібах (пшениці, житі, ячмені, вівсі, кукурудзі) [1, с. 22]. По окремих культурах вага українського хліба на світовому ринку була просто вражаючою. Скажімо, український ячмінь «закривав» третину усіх світових потреб у цій культурі, те саме стосувалося й жита, ну а пшениця і пшеничне борошно — так званій «панський хліб» обіймали дев'яту частину світового імпорту. Українська пшениця вивозилася до європейських країн — Англії, Німеччини, Франції, Італії, Голландії. Щоправда, високий рівень розвитку борошномельної промисловості в них утруднював експорт борошна. Однак ця продукція знаходила свого вдячного споживача у Туреччині, Греції та Єгипті. Більшу частину експортованих з України жита і ячменю закуповувала Німеччина. Переважну частину українського вівса імпортували Франція та Англія. До Німеччини й Голландії вивозилася українська кукурудза, ці ж країни, а також і Франція закуповували бобові [1, с. 21]. Тож і не дивно, що довоєнну Україну традиційно вважали «хлібною корзиною Європи», і будь-які звістки про негоду або можливий недорід у її степових губерніях спричиняли занепокоєння на світовому хлібному ринку, миттєво позначаючись стрибком світових хлібних цін.

Загалом хліб забезпечував близько 80% усього експорту довоєнної України. Серед інших помітних експортних статей були яйця (6%) і цукор (5,5%), деревина (1,6%) і руда (1,1%). Решта 5,8% вкладалися у довгий перелік сільськогосподарської і промислової продукції на кшталт рогатої худоби, коней, свиней, гусей, консервів, сиру, грибів, ікри, солі, тютюну, махорки, цигарок, цілющих трав, овечих і козиних шкір, хутра, рогів та копит, кінського волосу, пуху й пір'я, щетини, хмелю, вовни, металевого брухту і сільськогосподарських машин, книг та кустарно-художніх виробів [2. — 5 січня]. Вельми скромні обсяги вивезення за кордон цієї продукції пояснювалися невизначеністю зовнішніх ринків збуту, відсутністю необхідної для експорту промислової бази, а також виразними перевагами експорту хлібів. За підрахунками спеціалістів, один пуд живої ваги крупної рогатої худоби в 1909—1913 рр. коштував українському виробникові 5—6 руб., а покупцеві, скажімо на ринках Херсонщини в 1913 році — усього 5 руб. 30 коп. [5, од. зб. 5488, арк. 8—28]. Малоприбутковою справою залишалося й вивезення за кордон живої великої рогатої

худоби, свиней та гусей. Натомість експорт м'яса у замороженому чи переробленому вигляді перебував у зародковому стані через слабо-розвинуту індустрію охолодження — практично повну відсутність переробних підприємств, промислових холодильників і спеціальних транспортних засобів.

Перша світова війна, а за нею — революція та громадянська війна вкрай негативно позначилися на експортних можливостях України. Треба зважати на те, що до революції помітну частку експортного хліба постачали поміщицькі і заможні селянські господарства. Нав'язаний більшовицькою пропагандою пізніших часів образ зашкарблого в своїй консервативності, ледачого і млявого, охочого до збагачення «на пустому місці» й зовсім нездатного до праці поміщика був неправдивим, адже 30 тис. діючих у довоєнній Україні поміщицьких господарств насправді являли собою фермерські господарства, успіх яких забезпечували не стільки «експлуатація» поміщиками «чужої праці», скільки їх бажання, уміння і здатність господарювати. Відповідно, розорення та руйнація цих господарств, розпорощення землі серед 5 млн. дрібних власників, вагома частина яких завжди мріяла мати власну землю, проте через бідність та неосвіченість була надзвичайно далекою від того, аби претендувати на роль «культурного господаря», об'єктивно звужували товарні можливості зернового господарства. Додамо до цього сумні наслідки більшовицьких воєнно-комуністичних методів господарювання, голод 1921—1922 рр., недорід 1924—1925 р., невпинно зростаючі потреби у споживанні хліба населення союзних республік — і неминучість втрати радянською Україною ролі житниці Європи стає вповні зрозумілою.

Ситуацію принципово не виправив і НЕП. У 1926/1927 р. УСРР вдалося досягти лише 25,6% довоєнного експорту хліба, 55% експорту яєць, 38% колишніх обсягів експорту цукру, 31% експорту інших продуктів харчування. Щоправда, завдяки розгорнутому промислому будівництву різко збільшилося вивезення за кордон деяких «другорядних» статей експорту — таких, як продукти птахівництва і тваринництва, сировина і напівфабрикати. Проте і їхні обсяги у 1920-ті рр. залишалися загалом незначними [2. — 5 січня].

З проголошенням курсу на воєнно-промислову модернізацію експортні апетити більшовицької влади різко зросли. Природно, що чималі розрахунки у справі купівлі імпортного промислового обладнання пов'язувалися насамперед із збільшенням обсягів вивозу

за кордон хліба. Тверді наміри влади реалізувати цю стратегію проглядалися у збільшенні з 55 млн. пуд. у 1925/1926 р. до 74,3 млн. пуд. у 1926/1927 р. експортного плану для України. І хоча цей підвищений план республікою не був виконаний, усе ж і вивезено хліба за кордон було чимало — 62,1 млн. пуд. Щодо експорту двох головних хлібних культур, то він зріс майже удвічі, склавши відповідно для пшениці і пшеничного борошна 22,1 млн. пуд., а для жита і житнього борошна — 16,4 млн. пуд. [1, од. зб. 715, арк. 18].

Спричинена адміністративним втручанням НКТ СРСР лихоманка на споживчому ринку України, а також і недорід 1927 р. примусили українські планувальні організації при опрацюванні параметрів плану хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 р. просити союзне керівництво обмежити експорт хліба з республіки 56 млн. пуд. [8, од. зб. 5762, арк. 6—7, 17, 19, 25, 45—47]. Після тривалих дощів з градобиттям, які прокотилися влітку 1927 року Україною, постало питання й про подальше скорочення експортного плану — тепер уже до 45 млн. пуд. [8, од. зб. 5762, арк. 139]. Однак союзне керівництво, навіть після зведення союзного балансу, який засвідчив неможливість експорту головної прибуткової культури — пшениці, певний час усе ще плекало надії на здобич валюти в обмін на хліб. «Не експортувати пшениці у цьому році ми не можемо..., — наполягав під час свого перебування у Харкові влітку 1927 року представник НКТ СРСР І. Вейцер, — Які основні директиви нам даються: більше хлібозаготівлі, більше накопичення резервів, більший експортний план. Ці директиви витікають із усього міжнародного положення» [8, од. зб. 5762, арк. 108—109].

Настанови на різке збільшення експортних ресурсів містилися постанови РПО СРСР від 7 вересня та РНК СРСР від 23 вересня 1927 р., видані напередодні нового господарського року [3, од. зб. 5556, арк. 16]. Тим часом перша половина хлібозаготівельного року засвідчила нереальність виконання республікою планів експорту — насамперед через різке зростання потреби в українському хлібі союзних республік. Вартість усього експортованого за цей час з УСРР хліба, порівняно з аналогічним періодом 1926/1927 р., скоротилася на 139 млн. руб. [2. — 11 травня].

З початком надзвичайних заходів союзне керівництво вдалося до спроби адміністративними методами «витиснути» експортну пшеницю з України. Прибулий до республіки з надзвичайними

повноваженнями секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов під час засідання ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р. наполягав на безумовному виконанні республікою експортного плану по пшениці, який до цього часу НКТ СРСР збільшив з 10 до 23 млн. пуд. [9, од. зб. 122, арк. 80—81]. Однак врешті Москва усвідомила неможливість лише за допомогою хлібозаготівельного тиску на Україну одночасно вирішити проблеми посилення експорту та зняття напруги на внутрішньосоюзному споживчому ринку. Тож експорт пшениці, жита і низки інших важливих хлібних культур на певний час було припинено. Загалом за 11 місяців 1927/1928 сільськогосподарського року з України було експортовано дещо більше ніж 21 млн. пуд. хліба, у тому числі пшениці і пшеничного борошна — 10,6 млн., жита і житнього борошна — 5,6 млн. пуд. Порівняно з попереднім роком обсяги вивезення головних хлібних культур з республіки скоротилися майже втричі (Таблиця 1; [7, од. зб. 715, арк. 28]).

Таблиця 1.
Експорт головних хлібних культур з України
протягом 1925/1926 — 1927/1928 рр. (у млн. пуд.)

Хлібні культури	1925/1926	1926/1927	1927/1928
пшениця, пшеничне борошно	12614	22187	10692
жито, житнє борошно	8176	16452	5679
ячмінь	15966	9991	728
кукурудза	4373	5755	62
олійне насіння	2289	9	—
бобові	887	1943	1226
інші культури	5578	5803	2636
Загалом	49883	62140	21023

А проте сталінське керівництво все ж не мало намірів через недорід і всілякі інші господарські утруднення відмовлятися від масштабних стратегічних планів військово-промислової модернізації. Втративши хліб як важливу експортну статтю, союзне керівництво — насамперед Наркомторг СРСР енергійно кинулося на пошуки

інших «експортних резервів», не гребуючи можливістю їх винайти у споживчих кошиках самого населення та у запасниках музеїв.

19 січня 1928 р. НКТ СРСР надіслав до РПО СРСР доповідну записку «Про регулювання внутрішнього споживання експортних товарів і розширення експорту», яка пропонувала нову стратегію дій для виконання експортного плану. Сутність її полягала у тому, аби компенсувати втрати, зумовлені припиненням хлібного експорту за рахунок скорочення внутрішнього споживання населенням тих продуктів харчування, які мають попит на зовнішньому ринку, а також шляхом винайдення нових статей експорту [5, од. зб. 5556, арк. 1].

На реалізацію цієї програми була націлена постанова РПО СРСР від 20 січня 1928 р. Згідно з нею утвореній за розпорядженням заступника голови РПО Я. Рудзутака Комісії під головуванням Г. Сокольникова з представників ВРНГ (М. Рухимовича), НКТ СРСР (Шлейфера), НКФ СРСР (М. Фрумкіна) та НКЗ СРСР (О. Смирнова) належало у шеститижневий строк підготувати конкретні пропозиції для збільшення обсягів експорту [5, од. зб. 5556, арк. 16]. 4 лютого відбулося перше засідання цієї Комісії, наслідком чого стало утворення 10 спеціалізованих підкомісій. Чотири – безпосередньо у справі вивезення за кордон сільськогосподарських продуктів: а) по хлібопродуктах; б) по рослинній сировині; в) по продуктах, які швидко псуються; г) по відходах тваринництва та інших продуктах сільського господарства [5, од. зб. 5556, арк. 31, 46].

Ретельний пошук нових експортних статей наштовхнув також НКТ СРСР на ідею розпочати продаж на західних аукціонах предметів старовини і мистецтва, вилучених з експозицій та сховищ державних музеїв. Ще 7 грудня 1927 р. А. Мікоян спрямував до РНК СРСР проект постанови щодо цього [5, од. зб. 5227, арк. 1–3], а також і супроводжувальну записку, в якій обгрунтовував потребу в розпродажі музейних експонатів «значним скороченням експорту хліба і наміченим додатковим імпортом». Нарком торгівлі також нарікав на ленінградських музейних працівників, котрі, за його словами, «першим завданням Союзу» вважали «забезпечення провінційних музеїв музейними цінностями», а тому розсилали до них «усе мало-мальськи цінне» [5, од. зб. 5227, арк. 4].

За бюрократичними правилами проект наркомторгівської постанови було спрямовано до союзних республік, у тому числі до

України. Остання категорично висловилася проти «заготівлі» антикваріату по музеях, пояснюючи, що фонди республіканських музеїв недостатньо укомплектовані й навпаки потребують поповнення [5, од. зб. 5227, арк. 10]. Однак 23 січня РПО СРСР затвердила пропозиції союзного НКТ і доручила особливим уповноваженим в ударному порядку розпочати пошук музейних цінностей для вивезення за кордон [5, од. зб. 5227, арк. 12—13].

Приймаючи це рішення Москви «до безумовного виконання», Центральна комісія з сприяння експорту при УЕН УСРР під час свого засідання 18 лютого 1928 р. визнала «винятково важливий характер експорту речей старовини і мистецтва» та зобов'язала НКО УСРР протягом місяця надати уповноваженому НКТ СРСР перелік належних до вивозу цінностей [6, од. зб. 918, арк. 67]. Двома днями пізніше нарком торгівлі УСРР поінформував нараду про досягнуті з НКО УСРР домовленості щодо цього. Тоді ж нарада доручила М. Чернову разом із представниками експортних організацій за два тижні «опрацювати» пропозиції для суттєвого збільшення експорту «шляхом забезпечення перевиконання встановлених планів [для] другорядних культур» [5, од. зб. 5556, арк. 37].

У короткі строки в Україні було переглянуто у бік збільшення попередні, і до цього часу вже збільшені плани заготівлі та поставок за кордон промислової і сільськогосподарської продукції. Серед інших «рятівними» експортними статтями були визнані й такі (аж ніяк не зайві для пересічних радянських людей за умов нестачі хліба) продукти, як м'ясо, птиця, масло, яйця, цукор тощо. Відтак з України до Німеччини, Персії, Англії, Франції, Польщі, Італії, Австрії, Туреччини та інших держав морем і суходолом попрямували мільйони тонн бекону і морожених м'ясопродуктів, тисячі голів живої великої рогатої худоби, тисячі вагонів з курячими яйцями, картоплею, десятки і сотні тисяч скриньок овочевих і рибних консервів і т. ін. [5, од. зб. 6041, арк. 112—114].

Попри прихований та відвертий опір з боку музейних працівників, тривало активне виявлення по столичних і провінційних музеях УСРР «експортних експонатів». За вказівкою НКТ СРСР розпочалося також масове вилучення з установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших міст «антикварних» килимів, які в той час подекуди усе ще прикрашали кабінети «пролетарських чиновників» [5, од. зб. 5768, арк. 68].

У травні — на початку червня 1928 р., коли перспективи масштабного неврожаю хлібів стали уповні очевидними, союзна влада видала чергову порцію постанов про посилення експорту. Спочатку 4 травня була видана та оприлюднена постанова РПО СРСР щодо цього [10, 26 травня; 11, ст. 269]. Після ж обговорення експортного питання 17 травня на засіданні ЦК ВКП(б) [3, од. зб. 5, арк. 184—188], з'явився ряд нових, на цей раз таємних постанов РПО СРСР, перші дві з яких — від 25 травня передбачали форсоване експортне будівництво й посилене вивезення за кордон консервних виробів із продуктів садівництва, городництва, рибальства і тваринництва, а також макаронних виробів [5, од. зб. 5819, арк. 7—8, 12], а дві другі — від 8 червня — посилений експорт масла, яєць і птиці [5, од. зб. 5819, арк. 42—43, 53—54].

24 липня РНК СРСР таємною постановою зобов'язав уряди всіх союзних республік не пізніше, ніж до 1 вересня завершити передачу експортних музейних цінностей щонайменше на 8 млн. руб. Для розпродажу музейного антикваріату в більших центрах Європи і Америки планувалося проведення серії аукціонів. Крім цього, передбачалися заходи для створення комфортних умов потенційним іноземним покупцям у разі їхнього приїзду в СРСР. Для таких іноземців — володарів «товстих гаманців» максимально спрощувалися формальна процедура в'їзду в країну та вивезення з неї скуплених антикварних цінностей. До уваги туристів-покупців також мали бути розгорнуті виставки з експортним товаром [5, од. зб. 5227, арк. 18].

З острахом керівники українських музеїв зустрічали та з розпачем проводжали непрошених гостей — уповноважених, які із знанням справи, керуючись вказівками «зверху» та міркуваннями «політичної доцільності» відбирали цінні експонати для продажу за кордоном. Влітку 1928 р. у київському Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Г. Шевченка, наприклад, у такий спосіб були відібрані для експорту п'ять цінних експонатів, у тому числі бронзовий годинник XVIII ст., який свого часу належав гетьману Лівобережної України Кирилу Розумовському й довгий час перебував у його палаці в Батурині. Цей годинник експонувався в одному із залів музею іще з 1911 р., причому з 1919 року — у комплекті з бюро, також подарованим музею одним із родичів гетьмана. Попервах дирекція категорично відмовилася передати уповноваженому бронзовий

годинник. Проте надійшло грізне телеграфне розпорядження від самого заступника народного комісара освіти УСРР Полянського — і з експонатом довелося розпрощатися, хоча боротьбу за нього музей не припинив. 9 вересня виконувач обов'язків директора музею Р. Заклинський надіслав до управління справами РНК СРСР лист, в якому клопотав повернути до Києва цінний експонат, мотивуючи це тим, що його вилучення руйнує колекцію і може бути використане «елементами, налаштованими проти радянської влади, а також націоналістичними», а його виставлення на продаж за кордоном — може підняти «небажану» для держави «кампанію», оскільки експонований багато років у музеї експонат зможуть легко впізнати [5, од. зб. 5227, арк. 1—24]. Архівні документи не прояснюють подальшої долі бронзового годинника з палацу Кирила Розумовського. Можна припустити, що він або пішов на продаж з аукціону, або ж осів у приватній колекції одного з закордонних поціновувачів старовини. Так чи інакше, проте у 1927/1928 р. з продажу українського антикваріату більшовицька влада заробила не так вже й багато — усього 160,7 тис. руб. Ще 104 тис. руб. дало вивезення за кордон старовинних килимів. Укупі ж експорт цих двох статей дав незрівнянно менше, ніж заготівля й вивезення за кордон банального ганчір'я. Його реалізація принесла владі 911200 руб. [5, од. зб. 6041].

Загалом же вартість усього експорту УСРР у 1927/1928 р. сягнула 123127200 руб. Найбільший виторг забезпечило вивезення з республіки цукру (33703100 руб.). Другу позицію серед експортних статей посіла продукція тваринництва і птахівництва — яйця, коров'яче масло, бекон, морожені м'ясопродукти, птиця, сир, бринза та ін. (33994100 руб.). При цьому безперечним «лідером» позиції стало куряче яйце, експорт якого приніс 17374900 руб.

Попри недорід та тимчасову заборону вивезення за кордон різних хлібних культур, ці останні (у зерні і борошні, а також бобові, мливо, макуха) також дали помітний прибуток — 20430700 руб. Четверте місце у вартісному відношенні посіла продукція гірничої промисловості — руда, марганець, вугілля, сіль та ін. (10815000 руб.). Продукти городництва — фрукти, картопля, цибуля, помідори, гриби, гриби та ін. дали 7768900 руб., вироби з різних галузей виробництва на кшталт мила, паперу, фарб і лаку, фарфоро-фаянсову тощо — 5585800 руб., продукти полювання і рибальства — 4682000 руб., деревини — 2654600 руб. і т. ін. (Таблиця 2. [5, од. зб. 6041, арк. 112—114]).

Таблиця 2.
Експорт хліба і окремих «другорядних»
сілськогосподарських продуктів з УСРР у 1927/1928 р.

Назва товару	Од. вим.	Кількість	Вартість (руб.)
Цукор	тонн	—	33703100
Яйця	вагон.	4174	17374900
Масло коров'яче	тонн	1577,4	2065200
Бекон	тонн	7076,0	4363400
М'ясопродукти (морожені)	тонн	8627,8	3197500
Жива худоба	тонн	2603,7	660000
Птиця	—	—	1949,5
Хліб (у зерні)	—	—	10349500
Борошно	—	—	1090800
Бобові	—	—	4356900
Макуха	—	—	4369100
Мливо	—	—	264400
Фрукти (свіжі)	—	—	153500
Сушені фрукти			38000
Картопля	тонн	63451,3	975800
Овочі (цибуля, помідори та ін.)	—	—	262700
Гриби	тонн	163,5	243900
Горіхи	—	—	27300
Макарони	—	—	126100
Консерви	—	—	69000
Мед	тонн	107,9	23500
Сир, бринза	—	—	236700
Кондитерські вироби	—	—	44400

Внаслідок таких «надзвичайних заходів» союзний план експорту 1927/1928 р. був не лише виконаний, але і перевиконаний. Вартість усієї експортованої за цей період продукції з СРСР, за опублікованою статистикою, становила 773915 тис. руб. [4, с. 42], а по деяких архівних даних 780418 тис. руб. [5, од. зб. 5429, арк. 11], хоча

попередні розрахунки обчислювалися в межах 746500 тис. руб. [5, од. зб. 5429, арк.11].

Таким чином, частка України у союзному експорті, на перший погляд, була порівняно невисокою, становлячи близько 16%. Зовсім інакшою, однак, виглядає ситуація, якщо аналізувати значення республіки у вивезенні хліба та найважливіших експортних статей сільськогосподарської продукції. Це значення, як можна побачити з архівної статистики, часто було вагомим, а подекуди навіть і визначальним. Зокрема, по головній продовольчій культурі — хлібу частка України у союзному експорті сягнула 41,5%, по курячих яйцях — близько 35%, по м'ясопродуктах — близько 50%, ну а по цукру — усі 100% [5, од. зб. 5429, арк. 10—11; од. зб. 6041, арк. 112—114]. З позицій союзного керівництва такі обсяги вивезення сільськогосподарської продукції з України були цілком виправданими — насамперед «з огляду на міжнародне становище», а, простіше кажучи, — у контексті реалізації стратегії прискореного військово-промислового будівництва. Проте, з огляду на брак продовольства, в країні експорт хліба та іншої сільськогосподарської продукції не міг не призвести до посилення продовольчої кризи. З огляду на це, можна висновувати, що експортна політика радянської влади у 1927/1928 р. мало чим різнилася від публічно критикованої більшовиками практики російського царського уряду, яка вкладалася у формулу «не доймо, а вивеземо».

1. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. — Х., 1928.
2. Вісті ВУЦВК. — 1928.
3. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 84. — Оп. 2.
4. Хейфец А. М. Внешняя торговля СССР и измышлениях наших врагов / А. М. Хейфец // Хозяйство Украины. — 1929. — № 3. — Март.
5. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3. — Оп. 1.
6. Там само. — Ф. 34. — Оп. 13.
7. Там само. — Ф. 257. — Оп. 1.
8. Там само. — Ф. 337. — Оп. 1.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6.
10. Экономическая жизнь. — 1928.
11. Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 30.